

TANÍTÁS AZ EMBERRŐL!

BALINT ISTVÁN

Erich Fromm amerikai szociológus-filozófus (nála nehéz e hagyományos fogalmak bármelyikét abszolút kizárólagossággal alkalmazni) a legjobban ismert és aránylag legtöbbet fordított külföldi tudóssá vált nálunk. Nemrégiben emlékeztünk meg e hasábokon arról, hogy negyedik könyve is megjelent szerbhorvát nyelven. Most pedig már az ötödik könyv bemutatására vállalkozhatunk: Zágrábban ugyanis megjelent egyik legismertebb műve, amelyet sokan kulcsalkotásnak tartanak: az angolul 1947-ben kiadott *Man for Himself* (Az ember önmagáért). Ez az ötödik kötet azonban lehetővé teszi és egyben meg is kívánja, hogy a szokásos ismertetés keretében kissé túllépve átfogóbban is foglalkozzunk Fromm-mal és — mivel mégiscsak ez a könyv adja a kiindulópontot — elsősorban az emberről szóló tanításával.

1.

A frommi tanítás megítélésében, erényeinek és hibáinak vizsgálatában kétségtelenül elidegenülés-elméletéből kell kiindulnunk. Itt mutatkozik meg ugyanis, hogy ez a tanítás mennyiben, hol jelenti a modern kapitalizmus feltételeinek megértését, mennyiben fejezi ki azokat a változásokat, amelyek a marxizmus jelentkezése óta a világon lejátszódtak, de egyben azt is, mennyire gátolják a modern kapitalizmus feltételei bizonyos problémák felismerését, mennyiben jelenti Fromm tanítása a marxizmus bizonyos lényeges vívmányainak feladását.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a kérdést, akkor elsősorban arra kell felfigyelnünk, hogy Fromm elmélete bizonyos vonatkozásban tovább fejleszti a marxí elidegenülés-elméletet. Itt van mindjárt az a körülmény, hogy a fiatal Marxnál a kapitalizmus kezdeti fokával együtt járó — vagy pedig egyszerűen csak szembetűnővé váló — nyomor fontos szerepet játszott az elidegenülés-elmélet kialakításában. Közismert például, hogy a *Gazdasági és filozófiai kéziratoknak* azt a részét fűti át legnagyobb szenvedély, ahol a kapitalizmus kezdeti fokának nyomorát ostromozza.

A nyomornak ez a szenvedélyes kárhoztatása kettős szerepet játszott a marxí elidegenülés-elméletben. Egyrészt ez vitte bele a zavaró elemeket: mindazt, amiből az a nézet táplálkozik, hogy az elidegenülés csak a kapitalizmus velejárója, és mindazt, ami tápot adhat előző tár-

sadalmi rendszerek visszasírására, vagy idealizálására — akár még a kezdeti állapot állítólag nagyobb fokú szociabilitásának idealizálására is —, egyszerűen mindazt, ami akadályozza, hogy a kapitalizmusban nemcsak a fejlődés szükséges fokát, hanem nagyon lényeges eredményét is lássuk; mindazt, ami — Engelsnek a nagyvárosok elleni kirohásával együtt — beleolvadt egy elterjedt technikaellenességbe, amely a mai marxista filozófia egy egész nagy áramlatának döntő vonása; mindazt, ami csupán egy állapot kárhóztatójává fokozza le a marxizmust. Másrészt szorosan kapcsolódik a marxizmus leglényegesebb vívmányához, az elidegenülés gazdasági alapjának felismeréséhez, annak tudatához, hogy ez a jelenség nem a szellem világában játszódik le, hanem magában a világban, a gazdasági helyzetből fakad, gazdasági következményei a legkevésbé elviselhetők, és éppen ezért azt az osztályt sújtja leginkább, amelynek gazdasági helyzete a legrosszabb, hogy a megoldást is az anyagi javak termelésének növekedése hozza meg.

A nyomornak ilyen szerepe véges-végig tagadhatatlan a marxizmusban. A munkásosztálynak ez a túrhetetlen nyomora szülte a fiatal Engelsnél azt az illúziót, hogy Anglia közvetlenül a proletariátus mindent elsöprő forradalma előtt áll, holott akkor, 1844-ben még a 48-as polgári forradalmak sem zajlottak le. Ennek a nyomornak a meglátása mondatta ki a Kommunista kiáltványnak azt a klasszikus tételét, hogy a proletariátus csak bilincseit vezítheti el. És Marx eszmei fejlődésének végén ott van a Tőke, azzal a klasszikus tétellel, amely annyi gondot adott a marxisták későbbi nemzedékeinek, mármint, hogy a kapitalista akkumuláció egyik törvénye a munkásosztály szakadatlan szegényedése.

Fromm ezzel szemben a jólét társadalmának szociológusa, abban a korban él, amikor a kapitalizmus olyan jólétet teremtett, amely nemcsak az előző társadalmi rendszerekben, de Marx korában is elképzelhetetlen volt. Ebből már önmagától adódik elidegenülés-elméletének lényeges eltérése Marx elméletétől. Két elemre kell itt rámutatnunk. Az egyik minőségi változást vitt egész sereg kérdés tárgyalásába, köztük a jövő társadalommal kapcsolatos elmélkedésekbe is: a termelés növekedése, a bőség még nem old meg mindent, sőt általa csak felszínre törnek a lényegesebb kérdések. A másik elem pedig: Frommnál az elidegenülés már nem a nyomorhoz kapcsolódik, sőt ellenkezőleg, éppen a jólétből nő ki, lényeges eleme lesz az anyagi javak fékevesztett hajszolása, elfeledkezés, minden másfajta értékről, következképp a kultúra, az emberi értékek, sőt tulajdonságok, maguknak az embereknek kommercializálódása, az automatizmus, az elgépiesedés és a modern társadalom többi velejárója.

A világ fejlődésével Frommnak egy másik vonatkozásban is új lépést kellett tennie az elidegenülés-elméletben. Közismert, milyen fejlődést tett meg Marx az általános szavazati jog polgári demokratikus követelésétől az osztályharc felismerésén át egészen a proletárdiktatúra elméletének megfogalmazásáig a párizsi kommun tapasztalatai alapján. Fromm viszont abban a korban él, amikor a polgári demokrácia egész kialakult mechanizmusa maga is az elidegenülés formája lesz, mert olyan kiáltó az ellentét a pártok, választások formális demokrá-

ciája meg a politikába való tényleges beleszólás lehetősége között; abban a korszakban, amelyben az állami beavatkozás a gazdasági életben a kapitalizmuson belül olyan méreteket öltött, amilyen Marx korában elképzelhetetlen volt, és ezzel minőségi változás következett be: többé nem a kapitalizmus anarchikus erőinek tudatos megfékezése, a kapitalista anarchia leküzdése a fő probléma, mint Marx korában, hanem éppen az, hogy ennek az anarchiának a leküzdése egy embertelen gépezetet hozott létre, amely részben az ember elgépiesedésének, megnyomorodásának forrása lett, részben pedig olyan megmagyarázhatatlan jelenségeket szült, mint a náciizmus volt, amikor egy egész sokmilliós nép választotta az öngyilkosság útját és tartotta legfőbb céljának a fajtisztaságot. Fromm tehát kétségtelenül egy lépéssel tovább vitte az elidegenülés elméletét, amikor olyan tényeket helyezett görcsöve alá, amelyek Marx korában másképp jelentkeztek vagy pedig egyenesen elképzelhetetlenek voltak. Elsősorban azt tanulmányozza, milyen helyet foglal el az ember az irányított társadalomban, milyen a viszony közte meg a misztikussá vált irányítás, állami gépezet között, hogyan támogathat az ember akár aktívan, akár passzívan egy olyan rendszert, mint a fasizmus.

Ezekben a kérdésekben, de több más itt nem elemezhető vonatkozásban is, Fromm kétségtelenül egy lépéssel tovább vitte az elidegenülés elméletét, és ezzel rendkívüli szolgálatot tett a marxistáknak is, pozitív hatással volt a marxista gondolkodás továbbfejlődésére. Ugyanakkor azonban ennek az elidegenülés-elméletnek megvannak a fogyatékoságai is. Most nem is arra gondolunk, hogy nem mindig a leghelyesebben viszonyult a marxizmushoz, Marx tanításáról — a nagy elismerés mellett — mondott kritikája nemcsak arra vonatkozik, ami a világ megváltoztatása miatt továbbfejlesztésre szorul, nemcsak azoknak a sallangoknak a lenyesésére, amelyeket a dogmatikus korszak ragasztott rá vagy potenciózott. Gondolunk itt arra, hogy Fromm elmélete nem tud minden vonatkozásban megbirkózni azokkal a követelményekkel, amelyeket a világ megváltozása állít az elidegenülés elmélete elé.

Elsősorban arról van szó, hogy Frommnál megbomlik a szabadságnak és a kötöttségnek az a dialektikus egysége, amely a marxai elidegenülés-elmélet lényegét adja. Egyrészt a modern kapitalizmus körülményei között nehezebb felismerni és nyomon követni az elidegenülés-elméletnek azt a tételét, melyet már Hegel ismert: emberi alkotások, az ember művei azok a hatalmak, erők is, amelyek az ember fölé nőnek. Marx elidegenülés-elméletében viszont éppen az a korszakalkotó, hogy megfejtette ezeknek az ember fölé nőtt hatalmaknak a titkát, nyomon követte a legelemből sejtőtől, az árutól a piac anarchiájáig, hogyan nőnek ki az emberek mindennapi tevékenységéből, a termelésből ezek az erők és hatalmak, anélkül, hogy egy percre is elveszítenék közvetlen kapcsolatukat az emberi tevékenységgel, a munkával, a praxissal, amely nélkül nemhogy társadalom, de emberek sem lennének. Az emberi tevékenységnek ez a kapcsolata a társadalommal a modern kapitalizmus körülményei között még jobban elhomályosul. Ezért Fromm már nem annyira a társadalmi folyamatot, hanem magát a statikus állapotot mutatja be, nem azt, hogyan nőnek az emberek fölé saját termékei, hanem az egyik oldalon az elgépiesedő, konformis-

tává vált, elszigetelődött embert, a másik oldalon pedig vele szemben a hatalmas gazdasági és politikai hatalmat.

Kárpótlásul — sőt annak egyetlen magyarázatául, hogyan hozzák létre az elgépiesedett emberek a velük szemben álló embertelen társadalmi gépezetet — a szabadságtól való menekülés elméletét kínálja. Ez, persze, rendkívül érdekes és jelentős elmélet. Lehetőséget ad számos újabbkori vívmány — köztük a pszichoanalízis — felhasználására, és olyan jelenségek megmagyarázására, mint a fasizmus felülkerekedése egy országban, egészében az egyed és a társadalom (pontosabb megjelölése lenne az ember és az emberek) közötti viszony új értelmezésére. De nem kárpótolhat bennünket azért, hogy az elidegenülés-elméletben elhomályosul a kapcsolat az emberek mindennapi tevékenysége meg a társadalom embertelen hatalmai között, amelyet Marx megtalált, de a megváltozott körülmények között további vizsgálatra szorul. A menekülés a szabadságtól ugyanis, még ha el is fogadjuk — mert nyilvánvalóan vitatható —, csak annak megmagyarázására alkalmas, miért fogadja el az ember az embertelen gépezetet, mért illeszkedik bele, de nem ad választ arra, hogyan alakul ki, jön létre ez a gépezet éppen ezeknek az embereknek a mindennapi tevékenységéből.

A szabadság és kötöttség dialektikus egysége megbomlásának azonban csak egyik formája ez, hogy nem látszik olyan világosan mint Marxnál, mennyire az ember műve: a fölėje nőtt erők és hatalmak is, s hogy azok is az emberek közötti viszonyokból nőnek ki. A másik formája, hogy máshova tevődik át a kettősség súlypontja. Marxnál ugyanis az ember egyszerre szabad és kötött még az elidegenülés körülményei között is, a praxis szabad lény, tevékenysége mindig szabad és tudatos, már azért is, mert mindig választhatja az öngyilkosságot, mert a legkegyetlenebb diktatúra is csak a többség aktív vagy passzív támogatásával tartható fenn, mert szabad és tudatos emberi tevékenység nélkül megállna az élet. Ugyanakkor azonban a szabad tevékenység eredményét ezer fajta tényező határozza meg, a fizikaiaktól a társadalmiakig. Másrészt a tudatot mindig meghatározza a lét. Fromm ezzel szemben a társadalmi életnek ezt a dialektikáját pusztán az ember egzisztenciális kérdésének fogja fel. Egy másik könyvében ezt úgy magyarázza, mint annak következményét, hogy kiszakadt a természetből és mégis része maradt, itt pedig mint annak következményét, hogy egyidőben más mint a természet és mégis annak része. A társadalmi élet legbonyolultabb jelenségét tehát a természet iránti viszonyra egyszerűsíti le.

A kettősség gazdag dialektikájának elsikkadása azonban csak az egyik következmény. A másik az utópisztikus elemek előtérbe kerülése. Frommnál ugyanis megtaláljuk minden utópizmus legjellegzetesebb vonását: „Amikor az ember egyszer felfogja, mi az igazi érdeke, akkor már meg is tette az első és legnehezebb lépést annak érvényesítése felé”. Ez az utópizmus először is szükségszerű következménye az antropológiai szempont előtérbe kerülésének, vagyis a társadalmi elemek háttérbe szorulásának, az emberi természetből való kiindulásnak, amiben Fromm rokon vonásokat mutat a marxizmus egész erős áramlatával, amely elfeledkezik arról, hogy Marx tanítása már a feuerbach

antropológia leküzdésével megszűnt az emberről szóló tanítás lenni, hogy „az emberi társadalomról vagy a társadalmi emberiségről” szóló tanítással váljon. A másik tényező a társadalmi helyzet hatásából adódik. A jólét társadalmában ugyanis egyrészt elmosódnak az osztályszempontok, másrészt nehezebben felismerhető a kiút, a megváltoztatás lehetősége és útja, aminek következménye, hogy Fromm ott ingadozik a meglévő társadalmon belüli megoldás keresése meg a társadalmi rendszer megváltoztatásának deklaratív hangoztatása, az utópisztikus elképzelések között.

2.

A frommi elidegenülés-elmélet helyének ilyen körvonalazása adja meg az alapot az emberről szóló tanítás felméréséhez is. Fromm ugyanis arra törekszik, hogy egy új filozófiai antropológiát hozzon létre. Ebbe aztán beleolvastja a marxista elidegenülés-elmélet mellett a pszichoanalízis és az újabb amerikai szociológiai kutatások eredményeit is. Így aztán ennek a frommi antropológiának a felméréséhez az elidegenülés-elmélet iránti viszony mellett figyelembe kell venni a pszichoanalízis iránti viszonyt is. Csak utána lehet sorra venni az ilyen forrásokból táplálkozó tanítás erőnyeit és fogyatékosságait. Az erőnyeket: a társadalom és az egyed közötti viszony új értelmezését és ebből kiindulónan egy egészen új, sok régi illúzióval és tévhitel leszámoló etikai felfogást. S a fogyatékosságokat: a magában az elméletben rejlő ellentmondásokét és a pusztán egyedi síkon mozgó megoldásokból adódó korlátokat.

A pszichoanalízis iránti viszonnal kapcsolatban elég elmondanunk, hogy az mindvégig Fromm tanításának egyik legfőbb komponense. Nem csoda, hogy a pszichoanalízis egyik irányzata elindítójának, vagy legalábbis tekintélyes képviselőjének tekintik. A pszichoanalízis ugyanis fontos szerepet játszik tanításának legpozitívabb és legnegatívabb elemében egyaránt: ott, ahol feltárja a társadalomba olvadás, az egyén és társadalom közötti viszony bonyolult lelki mechanizmusát, de ott is, ahol pusztán az egyed szempontjából, az egyed számára keres megoldást a problémákra. Ezzel magyarázható, hogy ebben a könyvében is annyit foglalkozik a pszichoanalízissel, annyi dicsérő szót mond róla. A pszichoanalízis is jelentőségének kihangsúlyozásával vele jár Freud érdemeinek elismerése is.

Ugyanakkor azonban Fromm elméletének lényeges eleme Freud kritikája. E kritika főbb pontjai: 1. Freud túlbecsülte a szexualitás szerepét, túlzottan az emberi élet központjába állította, hogy a neurózist és egész sor társadalmi jelenséget egyformán abból vezessen le. 2. Elmélete tele van leegyszerűsítéssel, a bonyolult jelenségeknek biológiai levezetésével, és a mechanikus materializmus többi primitív kinövéseivel. 3. Az ember nem természeténél fogva destruktív, hanem a körülmények, elsősorban normális fejlődésének akadályai teszik azá. 4. Ha az ember nem rossz természeténél fogva, akkor érvényét veszíti az egész freudi mechanizmus is.

A leglényegesebb pont azonban: az embert nem mint a világ felé elhatárolt biológiai egységet kell vizsgálni, nem pusztán mint az id, az

ego és a szuperego magánvaló bonyolult egységét, hanem mint társadalomban élő lényt, hisz maga az egyéniség is elképzelhetetlen a többi emberhez fűző társadalmi szövetvény nélkül. Ebből a szempontból nézve még a neurózis sem más, mint annak következménye, hogy a társadalmi struktúra egyesek esetében nem elég erős az adott korban, adott társadalomban abnormálisnak tartott jelenségek (ez is lényeges elem, a neurózisok relativizálása, történelmiesítése: sok minden, ami az egyik korban, az egyik környezetben abnormálisnak számít, a másikban nem) megakadályozására. És a dialektika még egy eleme: nem mindig biztos, hogy ezek az egyének betegesebbek, mint a többség, lehet, hogy egészségesebbek.

Ez a kritika Frommnál nagyjából megegyezik a pszichoanalízis új iskolájának — Horney stb. — álláspontjával. (Itt persze nehéz, gyakran egyenesen lehetetlen felismerni, ki, kire és kiből volt hatással.) Van azonban nála egy lényeges elem, amely lehetővé teszi számára, hogy rendkívüli eredetien közeledjen a fenti problémákhoz. Ez pedig nem más, mint hogy egyszerűen megfordítja a sorrendet: „Ahelyett, hogy felsorolnám a többi feltételeket, amelyek hozzájárulnak a neurózisokhoz, jobb szeretem megfordítani a kérdést, és kutatni, melyek azok a feltételek, amelyek oda hatnak, hogy olyan sok ember nem lesz neurotikus, annak ellenére sem, hogy nem sikerül neki produktívan és integrálisan élni”.

A frommi antropológia harmadik elemével, a mai amerikai szociológiai kutatások — az automatizálódás, a technika fejlődése, a munka felaprózódása és elgépiesedése következményeinek vizsgálata — eredményeinek felhasználásával itt már nem foglalkozhatunk.

Az ilyen forrásokból — az elidegenülés-elmélet, a pszichoanalízis, szociológiai kutatómunka — táplálkozó frommi antropológiának minden könyvében ugyanazok a központi jellegzetességei: mély humanizmus az ember igénye, a problémák eredeti megközelítése. Ennek birtokában tanítása szerepet játszhat egy humanista embereszmény kialakításában, és ezzel a jövő társadalomért vívott harcban is. Ugyan-ezekből a forrásokból erednek azonban ennek a frommi felfogásnak a nagy fogyatékosai is: bizonyos utópisztikus elemek előtérbe kerülése, a kérdés némi leegyszerűsítése, a társadalomtól független egyedi válaszok keresése. Mindennek szem előtt tartásával összegezőként nem mondhatunk mást, mint amit *A szerelem tudománya* című könyvével kapcsolatban már elmondottunk: Fromm könyvei mindig izgalmas, érdekes olvasmányt jelentenek mindenki számára, aki ezekkel a problémákkal foglalkozik, a modern elidegenülés-elmélet és filozófiai antropológia egész áramlatának — erőnyeinek és gyengeségeinek — vizsgálatához pedig a leghálásabb kiindulópontot kínálják”.